

Πρόλογος

Το βιβλίο του Κωνσταντίνου Λαμπράκη αποτελεί την πλέον συστηματική, αναλυτική και πρωτότυπη χαρτογράφηση της εκτεταμένης κοινωνικής διαμαρτυρίας που συντάραξε την Ελλάδα τον Ιούλιο του 1965. Είναι προϊόν μακροχρόνιας και επίπονης έρευνας σε πολυάριθμες πρωτογενείς ή αρχειακές πηγές, ανεκμετάλλετες μέχρι σήμερα, όπως –μεταξύ πολλών άλλων– η εξαντλητική αποδελτίωση και διασταύρωση του ημερήσιου πολιτικού Τύπου της εποχής, τόσο εθνικής όσο και τοπικής εμβέλειας. Ως αποτέλεσμα, και καλύπτοντας το υφιστάμενο ερευνητικό κενό, συγκρότησε μια μοναδική, αξιόπιστη και ολοκληρωμένη βάση εμπειρικών ποσοτικών δεδομένων για την καταγραφή των συμβάντων διαμαρτυρίας.

Η μελέτη του εξαντλεί την υπάρχουσα θεωρητική βιβλιογραφία σχετικά με τα κοινωνικά κινήματα και εντάσσει τα εμπειρικά δεδομένα που συγκέντρωσε σε ένα συνεκτικό ερμηνευτικό πλαίσιο. Η έρευνά του συνεισφέρει ουσιαστικά στην ιστορική μελέτη των Ιουλιανών, προσθέτοντας νέα στοιχεία, εμπλουτίζοντας και εμβαθύνοντας την ισχνή σχετική επιστημονική συζήτηση. Ο συγγραφέας, ο οποίος διακρίνεται για το υποδειγματικό ήθος και τη σπάνια επιστημονική ευσυνειδησία του, είναι σε θέση να μελετήσει και να ακτινογραφήσει λεπτομερειακά και εις βάθος τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή τα τρία βασικά κοινωνικά κινήματα που συγχωνεύονται στα *Ιουλιανά*: το εργατικό συνδικαλιστικό, το φοιτητικό και το κίνημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Έχει τη δυνατότητα να εξετάσει όχι μόνον τη χρονική εξέλιξη και τις επιμέρους μορφές διαμαρτυρίας που εμφανίστηκαν (συμβατικές και μη) αλλά και τη χωρική/γεωγραφική διασπορά, εκτός του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της πρωτεύουσας, καθώς και τις υπαρκτές διαφοροποιήσεις της κοινωνικής κινητοποίησης κατά τη διάρκεια των περιόδων «70 ημερών».

Στο βιβλίο διερευνώνται διεξοδικά τα ιδεολογικά και πολιτικά αποτελέσματα που προκάλεσε η αλληλεπίδραση ανάμεσα στα συμβάντα στον χώρο της Αριστεράς, κατά κύριο λόγο στην ΕΔΑ, αλλά και των υπαρκτών κινήσεων που αντιμετώπιζε η τελευταία από την (περιορισμένης εμβέλειας) αντιπολίτευση στα αριστερά της. Εκτός όμως από τη σχέση της μετεμφυλιακής/προδικτατορικής Αριστεράς με τις κινητοποιήσεις των *Ιουλιανών*, ο Κ. Λαμπράκης έχει συμπεριλάβει στη διδακτορική του διατριβή και τη διερεύνηση των –εξίσου σημαντικών– επιπτώσεων των *Ιουλιανών* στον πολιτικό

χώρο του Κέντρου, στη ριζοσπαστικοποίησή του και στη διαμόρφωση του ρεύματος της Κεντροαριστεράς, υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου, πολιτική εξέλιξη που εγγράφεται στις προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης.¹

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα *Ιουλιανά* του 1965 αποτελούν κορυφαία ιστορική στιγμή στη μετεμφυλιακή περίοδο του σύγχρονου ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι εξελίξεις που πυροδότησαν δεν επηρέασαν μόνον άμεσα τις τάσεις της προδικτατορικής πολιτικής σκηνής στην πορεία προς την επιβολή της δικτατορίας (περίοδος 1965-1967) αλλά και μακροπρόθεσμα τη συγκρότηση των πολιτικών δυνάμεων στο πλαίσιο του μεταπολιτευτικού πολιτικού καθεστώτος. Όμως, παρά την καθοριστική σημασία τους, διόλου τυχαία δεν έχουν αποτελέσει, στην έκταση που τους αρμόζει, αντικείμενο της ιστορικής διερεύνησης. Ως κοινωνική έκρηξη, τα *Ιουλιανά* δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν όπως το *Πολυτεχνείο*. Και αυτό διότι, ενώ η κυρίαρχη ιδεολογία κατόρθωσε στη Μεταπολίτευση σχετικά ευκολότερα να αμβλύνει το «μήνυμα» του *Πολυτεχνείου*, να το εμφανίσει ως απλή, «φοιτητική» αντιδικτατορική εξέγερση για την «αποκατάσταση» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, δεν συμβαίνει το ίδιο και με ό,τι διαδραματίστηκε, επί μήνες, το καλοκαίρι του 1965. Ακριβώς εδώ έγκειται και μία από τις διαφορές των δύο ιστορικών εμπειριών κοινωνικής διαμαρτυρίας. Τόσο στο *Πολυτεχνείο* (όπου η λαϊκή συμμετοχή, βέβαια, λόγω της ανοιχτής στρατιωτικής καταστολής υπήρξε ασύγκριτα μικρότερη) όσο και στα *Ιουλιανά*, το στοιχείο της άμεσης και αδιαμεσολάβητης παρέμβασης των λαϊκών μαζών στην πολιτική σκηνή, που ανατρέπει τα πολιτικά δεδομένα, είναι κοινό. Ωστόσο, ενώ στην περίπτωση του *Πολυτεχνείου* η «εκτροπή» και το «πεζοδρόμιο», δηλαδή η κοινωνική έκρηξη, συντελούνται σε συνθήκες δικτατορίας, στην περίπτωση των *Ιουλιανών* εμφανίζονται σε συνθήκες, έστω περιορισμένου, κοινοβουλευτισμού. Στην πραγματικότητα, αυτήν τη συγκεκριμένη πολιτική μορφή τείνει να αποσταθεροποιήσει. Η διαφορά είναι σημαντική και εξηγεί, έως έναν βαθμό, και τη διαφορετική στάση του πολιτικού κόσμου απέναντι στα δύο γεγονότα.

Άξιο λόγου είναι όμως και το γεγονός ότι και η στάση των μεταπολιτευτικών κοινοβουλευτικών αριστερών πολιτικών δυνάμεων απέναντι στα *Ιουλιανά* δεν υπήρξε διαφορετική: υποτίμηση, αποσιώπηση ή λήθη. Διόλου τυχαία, εφόσον αποτέλεσαν και για την τότε επίσημη Αριστερά μια «δύσκολη» εμπειρία. Η ΕΔΑ, ως βασική εκφράστρια της Αριστεράς της εποχής, ήταν παρούσα, επέδρασε πολιτικά στα γεγονότα και ο συγγραφέας του παρόντος

1. Βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Λαμπράκης, *Ιουλιανά 1965: η κοινωνική διαμαρτυρία, οι προϋποθέσεις της και η πολιτική της διαμεσολάβηση* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2021, σ. 393-492 («Το Κέντρο πριν και μετά τα *Ιουλιανά*»).

εξηγεί αναλυτικά τις μορφές που έλαβε αυτή η επίδραση. Όμως, δεν ενίσχυσε περαιτέρω τη λαϊκή δυναμική, ούτε της προσέδωσε ριζοσπαστική διέξοδο. Η ΕΔΑ παρέμεινε πολιτικά και ιδεολογικά εγκλωβισμένη στη στρατηγική της «μη ρήξης». Τα επιστημολογικά εμπόδια που δεν της επέτρεψαν να κατανοήσει τη σημασία των γεγονότων είναι γνωστά. Πρόκειται κυρίως για την ιστορική κουλτούρα της ήττας που διαμόρφωσε η Αριστερά στην Ελλάδα μετά τον Εμφύλιο και κωδικοποιήθηκε στο τρίπτυχο «αμυντισμός – κοινοβουλευτισμός – εκλογικισμός». Στα χρόνια μετά τον Εμφύλιο η προβληματική της κοινωνικής ανατροπής απωθήθηκε βαθιά στο αριστερό υποσυνείδητο. Έτσι, στη συνείδηση της επίσημης κοινοβουλευτικής Αριστεράς τα *Ιουλιανά* παρέμειναν συχνά κάτι ομιχλώδες, ανάμεσα στην κρατική προβοκάτσια («τα κόκκινα πουκάμισα») και στον φόβο της «πολιτικής ανωμαλίας».

Όπως τονίζει στα προλεγόμενά του, ο συγγραφέας συμμερίζεται τη θέση ότι τα *Ιουλιανά* αποτελούν τη μεγαλύτερη έκρηξη της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, μετά την ΕΑΜική εμπειρία της Κατοχής. Τα γεγονότα εντάσσονται οργανικά και συντονίζονται με τον κύκλο ανάπτυξης των κοινωνικών αγώνων που σημειώθηκαν σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο κατά τη δεύτερη μεταπολεμική δεκαετία, αγώνων που συμβολικά έχουν καταγραφεί ως '68», σημείο κορύφωσης της παγκόσμιας έκρηξης. Τα *Ιουλιανά*, εντούτοις, δεν περιλαμβάνονται συνήθως στις αναφορές για το '68. Υπάρχει επιφανειακά ένας λόγος: η διαφορά του ρεπερτορίου και των συνθημάτων. Στα *Ιουλιανά* δεν τίθεται θέμα «σοσιαλισμού», «επανάστασης» ή «εργατικής εξουσίας». Τίθεται θέμα «Αποστασίας», «μοναρχίας» και «δημοκρατίας», «αποκατάστασης του κοινοβουλευτισμού». Η διαφορά από το ευρωπαϊκό ή το παγκόσμιο '68, λοιπόν, θα υποστήριζαν πολλοί, είναι σαφής και ο παραλληλισμός ατυχής.

Και όμως, τα *Ιουλιανά* συνιστούν τη μοναδική μορφή που θα μπορούσε να πάρει (και πήρε) μια κοινωνική έκρηξη στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Είναι το παράγωγο μιας ηττημένης επανάστασης (της ΕΑΜικής) και των αντιθέσεων που συσσωρεύτηκαν και οξύνθηκαν στη δεκαπενταετία μετά τον Εμφύλιο – δημιουργώντας μια εμπρηστική κοινωνική συγχώνευση. Η αναγκαστική διαφορά που εμφανίζεται στη μορφή –με κυρίαρχο το αίτημα του εκδημοκρατισμού–, συγκριτικά με τις αντίστοιχες κοινωνικές εντάσεις οι οποίες εκδηλώνονται σε ολόκληρο τον καπιταλιστικό κόσμο κατά αυτήν τη δεκαετία, δεν οφείλεται σε κάποια δήθεν «υπανάπτυξη» του ελληνικού καπιταλισμού, στην ταξική «ασάφεια» της ελληνικής κοινωνίας, στην «καθυστερότητα» του πολιτικού συστήματος κ.λπ. Είναι προϊόν και ιστορικό αποτέλεσμα της συγκεκριμένης έκβασης της πάλης των τάξεων που διεξήχθη στον κοινωνικό σχηματισμό κατά τη δεκαετία του '40, δηλαδή της νίκης των κυρίαρχων τάξεων, της συντριβής του ΕΑΜικού λαϊκού

μπλοκ και της επιβολής μετεμφυλιακά «κράτους έκτακτης ανάγκης», δηλαδή μιας έκτακτης μορφής αστικού κράτους, «μη-κανονικής».²

Η ελληνική ιδιομορφία έγκειται στο εξής: κατά τη διάρκεια της Κατοχής συντελέστηκε στην Ελλάδα μια κοινωνική επανάσταση. Με το ΕΑΜ τέθηκε ζήτημα εξουσίας. Αυτή η προοπτική ακυρώθηκε με τη συντριβή των κυριαρχούμενων τάξεων στον Εμφύλιο. Η «αντεπαναστατική» περίοδος που ακολούθησε διήρκεσε σχεδόν μία δεκαετία. Ωστόσο, η δεκαετία του '60 αποδείχτηκε διαφορετική (και) για την Ελλάδα. Μόλις δεκαπέντε χρόνια χρειάστηκαν για να επιβεβαιωθεί εκείνο που ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε αναγνωρίσει επιγραμματικά το 1985, ότι δηλαδή «η νίκη που συντελείται με τα όπλα δεν σημαίνει κατ' ανάγκην και ηθική νίκη. Και η ήττα που οφείλεται στα όπλα δεν σημαίνει πάντοτε ηθική ήττα. Αυτός είναι ένας γενικός κανόνας». Η ταξική κυριαρχία που επιβλήθηκε δεν ξεπέρασε ποτέ τον αδύναμό της χαρακτήρα. Η μετεμφυλιακή ηγεμονία των κυρίαρχων τάξεων υπήρξε ασταθής και υπονομευμένη. Σε μια συζήτηση για την κρίση εξουσίας στην Ελλάδα, που είχε διοργανώσει το 1975 το περιοδικό Αντί, ο Νίκος Πουλαντζάς παρατηρούσε:

Στην Ελλάδα [...] η άρχουσα τάξη μπορεί να κατάφερε να σιωπήσουν οι αρχόμενοι, αλλά δεν κατάφερε αυτό που έγινε στη Γαλλία, στη Γερμανία π.χ., να επιβάλει τον λόγο της. Εκείνο που χαρακτηρίζει τις αρχόμενες τάξεις εδώ στην Ελλάδα είναι όχι το ότι εκφράζονται με τον λόγο της άρχουσας τάξης, αλλά ότι δεν εκφράζονται καν. Δεν έχουν λόγο. Στη Γαλλία π.χ. υπάρχει ένας λόγος της κυρίαρχης τάξης που γίνεται κατανοητός. Εδώ πέρα είναι τέτοιο το χάσμα –και αποτελεί και αυτό μια κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας–, ώστε δεν κατάφερε ποτέ η ιδεολογία αυτή να γίνει ηγεμονική, διότι δεν κατάφερε να επιβάλει τον λόγο της ποτέ.³

2. Ο Γιώργος Κατηφόρης περιγράφει το καθεστώς που επικρατούσε στην Ελλάδα στην περίοδο 1945-1967 με τον όρο «ατελής δικτατορία», ενώ ο Φοίβος Γρηγοριάδης ως «βασιλευόμενη στρατοκρατία» και ο Θανάσης Ξηρός ως «κηδεμονευόμενο και προκρούστειο κοινοβουλευτισμό». Διαφορετικός είναι ο όρος «καχεκτική δημοκρατία» που χρησιμοποιεί ο Ηλίας Νικολακόπουλος ως τίτλο στο ομώνυμο βιβλίο του. Βλ. σχετικά Γιώργος Κατηφόρης, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Θεμέλιο, 1975, σ. 54· Φοίβος Γρηγοριάδης, *Βασιλευόμενη στρατοκρατία*, Νεόκοσμος, 1976· Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, 2001· Θανάσης Ξηρός, *Κηδεμονευόμενος και προκρούστειος κοινοβουλευτισμός. Από το σύνταγμα του 1952 στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σαββάλας, 2008.

3. «Οι Γ. Βέλτσος, Κ. Βεργόπουλος, Ν. Πουλαντζάς, Κ. Τσουκαλάς και το “Αντί” συζητούν για την κρίση εξουσίας στην Ελλάδα», *Αντί*, τ. 24, 2 Αυγούστου 1975, σ. 34. Διατίθεται διαδικτυακά στο <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&page=0&pid=iid:15443&q=isMemberOfCollection-cid:486>.

Η κρίση/αδυναμία αστικής ηγεμονικής ιδεολογίας ικανής να ενσωματώσει τις πτηνόμενες λαϊκές τάξεις μετά τη στρατιωτική τους συντριβή αποτέλεσε την άλλη όψη του «κουτσουρεμένου» (υπό όρους) μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού και της ανυπαρξίας θεσμών αντιπροσώπευσης (μαζικά αστικά κόμματα και συνδικάτα). Η συγκεκριμένη πολιτικοποιημένη και ανελαστική/αυταρχική μορφή κράτους («κράτος εθνικοφρόνων») όχι μόνο δεν θα σταθεί ικανή να αποφύγει την άμεση πολιτικοποίηση των νέων κοινωνικών αγώνων που ξεσπούν, αλλά θα συνεισφέρει καθοριστικά σε αυτήν. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους δεν θα μπορέσουν να τους απορροφήσουν. Δεν θα καταστεί δυνατό να χειραγωγηθεί η ένταση που κυοφορείται. Η συγκεκριμένη μορφή κράτους που εγκαθιδρύθηκε, ελλείψει μηχανισμών αντιπροσώπευσης/ενσωμάτωσης, αφήνει έδαφος το καλοκαίρι του 1965 να εκδηλωθεί *αδιαμεσολάβητη* η έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων και η δράση των μαζών.

Κατά συνέπεια, για τον ερευνητή της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος έχει υπόψη του τις ιστορικά ισχύουσες κοινωνικές προϋποθέσεις, η εκδήλωση των *Ιουλιανών* δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη. Η κοινωνική κρίση ωριμάζε για καιρό. Στη διαδικασία ανασύνταξης του ΕΑΜογενούς λαϊκού μπλοκ οι εκλογές του 1958 υπήρξαν κομβικές. Αποδείχτηκαν η απαρχή και ένας σαφής οίονος για την πολιτική εξέλιξη που θα ακολουθούσε. Ένα γράμμα που απευθύνει έπειτα από αυτές ο Σεραφείμ Μάξιμος στην ηγεσία του κομμουνιστικού κόμματος (σε μια προσπάθεια να επανασυνδεθεί μαζί της) μέλλει να αποδειχτεί προφητικό:

Οι μάζες του έθνους στέκονται πολύ πέρα από ό,τι το επίσημο κράτος προστάζει και από ό,τι η νομιμότητα παρέχει ως κάτι το δυνατό. Σε μια χώρα που ύστερα από 8 χρόνων εμφυλίου πολέμου το επαναστατικό κόμμα συγκεντρώνει το 25% των ψήφων δεν είναι καθόλου φαντασίωση να υποθέσει κανείς ή να προβλέψει ότι με μια ανασύνταξη και διεύρυνση των πλαισίων αυτό το 25% μπορεί να γίνει 40% ή και περισσότερο [...] Όμως, επειδή οι συσχετισμοί των δυνάμεων ταξικά παρμένοι δίνουν άλλες δυνατότητες, ημπορεί η ίδια αυτή πολιτική: για τη συνταγματική νομιμότητα [...] να φέρει στο προσκήνιο δυνάμεις τέτοιας σύνθεσης και τέτοιας ανομοιογένειας ώστε να μας φέρει και πάλι μπροστά στην εξουσία.⁴

Η ανάκαμψη της Αριστεράς και η άνοδος των κοινωνικών αγώνων από τις αρχές της δεκαετίας του '60 προκαλεί την αντίδραση των κυρίαρχων τάξεων.

4. «Γράμμα προς την Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1959», *Αντί*, 75: 36. Διατίθεται διαδικτυακά στο <http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=&q&page=0&pid=cid:486>.

Αυτή εκδηλώνεται με τη «στρατηγική της έντασης» αμέσως μετά τις εκλογές του 1958: επανενεργοποίηση των παρακρατικών οργανώσεων, οργάνωση της κρατικής προπαγάνδας, ίδρυση της Ένωσης Κέντρου ως αστικής εναλλακτικής λύσης, εφαρμογή του σχεδίου Περικλής για άσκηση βίας και νοθείας στις βουλευτικές εκλογές του 1961, δολοφονία Λαμπράκη, βομβιστική ενέργεια στον Γοργοπόταμο· και μετά την εκλογική νίκη της Ε.Κ. το 1964 με την εκστρατεία για την ανατροπή της κυβέρνησής της, που θα επιτευχθεί με το βασιλικό πραξικόπημα και την Αποστασία.

Η κλιμάκωση της κοινωνικής και πολιτικής έντασης, που διαμορφώνεται σταδιακά στην Ελλάδα μετά το 1960, βρίσκει το σημείο κορύφωσής της στα *Ιουλιανά*. Στα μέσα της δεκαετίας έχουν συσσωρευτεί όλες οι κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις της έκρηξης. Η διατήρηση της εξαθλίωσης ευρύτατων στρωμάτων, παρά την εκτονωτική δικλείδα της μετανάστευσης, προδικάζει ότι το κοινωνικό υπέδαφος είναι ώριμο. Υπάρχει, αφετέρου, η ιστορική ιδεολογική προϋπόθεση της *ΕΑΜικής τομής*. Οι εμπειρίες των περιφημων «70 ημερών» αποτέλεσαν «αναβίωση» μιας άλλης εποχής και ξανάφεραν στην επιφάνεια όλον τον αγωνιστικό/ενωτικό πλούτο της κατοχικής εποχής. Υπάρχει, τέλος, και η πολιτική προϋπόθεση: η δομή του μετεμφυλιακού κράτους, η οποία εξηγεί, με τη σειρά της, τις ιδιαίτερες μορφές που έλαβε η έκρηξη των *Ιουλιανών*. Η διαφορά της μορφής του μετεμφυλιακού κράτους στην Ελλάδα, από τις δυτικές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, έχει ως αποτέλεσμα να προκληθούν σε αυτό μεγαλύτεροι *τριγμοί* και *ρωγμές* από ό,τι ενδεχόμενα θα προκαλούσε μια κρίση της «ίδιας έντασης» –ας επιτραπεί η αυθαιρεσία– σε κάποιο άλλο δυτικό πολιτικό σύστημα.

Τα *Ιουλιανά* σηματοδότησαν τη μετωπική σύγκρουση των κυριαρχούμενων τάξεων, με τη *συγκεκριμένη* μορφή που είχε λάβει η προδικτατορική δομή της κρατικής εξουσίας. Ενέγραψαν την τάση ανατροπής της, πρωταρχικά *την κατάργηση της μοναρχίας*. *Εδώ έγκειται και η δυναμική τους*. Το καθεστωτικό, δηλαδή ο *αντιμοναρχικός αγώνας*, αποτέλεσε την αιχμή της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η κατάργηση της μοναρχίας, με όρους λαϊκής κινητοποίησης, ήταν μια ορατή και ιστορικά πιθανή εξέλιξη. Επιβεβαιώθηκε, άλλωστε, με τα όσα ακολούθησαν και επικυρώθηκε *τυπικά*, έπειτα από εννέα χρόνια, στο δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του 1974. Μέσα όμως στη μετεμφυλιακή διαμορφωμένη δομή εξουσίας το σύνθημα ανατροπής της μοναρχίας αποκτούσε, ανεξάρτητα από τη βούληση των δρώντων φορέων, «επαναστατικό» περιεχόμενο. Δεν είναι δύσκολα κατανοητό, διότι η υλοποίησή του, υπό τους όρους μιας αντιπαράθεσης με τις καθεστωτικές δυνάμεις, θα προσέδιδε ασφαλώς διαφορετική δυναμική στους πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες στην Ελλάδα. Αυτή η *ανεξέλεγκτη δυναμική του αντιμοναρχικού αγώνα* κάθε άλλο παρά δυσδιάκριτη ή μακρινή φαινόταν.

Το ιστορικό «παράδοξο» με τα *Ιουλιανά* είναι ότι η επιβολή του κράτους δικαίου και η κατάργηση του «έκτακτου» εμφυλιακού νομικού οπλοστασίου, η κατάργηση της μοναρχίας, ο περιορισμός του πολιτικού ρόλου του στρατού και η πειθάρχισή του στην κοινοβουλευτική νομιμότητα, ο περιορισμός της επιρροής του αμερικανικού παράγοντα κ.λπ., όλα δηλαδή τα βασικά αιτήματα του εκδημοκρατισμού που τέθηκαν σε εκείνη την πολιτική συγκυρία δεν υλοποιήθηκαν τότε, αλλά αργότερα, στη Μεταπολίτευση. Πραγματοποιήθηκαν όμως τότε *χωρίς την ενεργό παρουσία των μαζών*, «από τα πάνω», ως πολιτική γραμμή των κυρίαρχων τάξεων. Οι πολιτικές διεκδικήσεις των *Ιουλιανών* έγιναν πραγματικότητα, όχι σε ρήξη με τις δυνάμεις του καθεστώτος, αλλά υπαγμένες πλέον σε ένα διαφορετικό πολιτικό σχέδιο, εκείνο του αστικού εκσυγχρονισμού, που επέβαλε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής.

Γιάννης Μαυρής,
πολιτικός επιστήμονας, PhD,
πρόεδρος & διευθύνων σύμβουλος
της εταιρείας ερευνών Public Issue

Προλογικό σημείωμα του συγγραφέα

Τα Ιουλιανά του 1965 αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη κοινωνική έκρηξη της μετεμφυλιακής περιόδου και ένα από τα σημαντικότερα συγκρουσιακά επεισόδια της νεότερης ελληνικής κοινωνίας, έχοντας χαρακτηριστεί και ως ο «ελληνικός Μάης». Το παρόν βιβλίο έχει διπλό στόχο: αφενός, να προχωρήσει σε μια συνολική ανάλυση της κοινωνικής έκρηξης των Ιουλιανών, εστιάζοντας στα υποκείμενα που κινητοποιήσε, στα χαρακτηριστικά των κινητοποιήσεων και στους παράγοντες που προσδιόρισαν τις πολιτικές πλαισιώσεις και τη δυναμική της διαμαρτυρίας. Αφετέρου, να μελετήσει την πρόσληψη των συμβάντων των Ιουλιανών από τον χώρο της ελληνικής Αριστεράς, να ερμηνεύσει τη στάση της απέναντί τους αλλά και να αποτιμήσει την επίδρασή τους στους μετασχηματισμούς του χώρου.

Το βιβλίο αποτελεί ένα εγχείρημα διεπιστημονικής ιστορικής έρευνας. Επιστρατεύει έννοιες από το πεδίο της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήματων και του ερευνητικού προγράμματος της συγκρουσιακής πολιτικής για να εξηγήσει πώς η συλλογική διεκδικητική δράση έλαβε τέτοια έκταση, μαζικότητα και μαχητικότητα το καλοκαίρι του 1965. Για αυτόν τον σκοπό αξιοποιήθηκε νέο ερευνητικό υλικό από ένα ευρύ φάσμα πηγών, όπως αποδελίωση Τύπου και εντύπων της περιόδου, αρχειακό υλικό κομμάτων, πολιτικών και συνδικαλιστικών οργανώσεων, προσωπικές συλλογές αλλά και συνεντεύξεις με πρωταγωνιστές της περιόδου.

Η έρευνα του βιβλίου βασίστηκε σε κάποιες παραδοχές. Η κυριότερη είναι πως σε κοινωνίες δομικής και θεσμοθετημένης ανισότητας, όπως οι καπιταλιστικές, υπάρχει πάντα επαρκής συσσωρευμένη δυσαρέσκεια για να αναπτυχθούν κοινωνικές συγκρούσεις και διεκδικητικά κινήματα. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, όταν το κράτος των νικητών του Εμφυλίου αποτελούσε ένα αυταρχικό καθεστώς, τύποις αντιπροσωπευτική δημοκρατία, που διασφάλιζε ενεργά την κοινωνική ανισότητα και βασιζόταν στις θεσμοθετημένες κοινωνικές διακρίσεις και στον πολιτικό εξοστρακισμό μεγάλου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας. Συνεπώς, το βιβλίο ασχολείται με το πώς αναπτύχθηκε το δημοκρατικό διεκδικητικό κίνημα της προδικτατορικής περιόδου, το οποίο κορυφώθηκε στα Ιουλιανά, και όχι γιατί συνέβη αυτό.

Η σχέση διαμαρτυρόμενου πλήθους και πολιτικής εκπροσώπησης προσεγγίζεται διαδραστικά. Αυτό το στοιχείο διαχωρίζει το βιβλίο από αναγνώ-

σεις που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις πολιτικές εξελίξεις τη δεκαετία του 1960 αποκλειστικά υπό το πρίσμα των αποφάσεων και των επιλογών των πολιτικών ηγετών της περιόδου, αντιμετωπίζοντας έτσι το πλήθος ως απλό ενεργούμενο των ηγετών και ως «χειροκροτητές» των μεγάλων πολιτικών αντρών, δίχως ουσιαστική επίδραση στο θεσμικό πολιτικό περιβάλλον.¹

Αναλυτικότερα, αν και μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας εντοπίζονται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και κοινωνικούς σχηματισμούς, ως ιστορικό φαινόμενο το κοινωνικό κίνημα εμφανίστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα, ως αποτέλεσμα της εμφάνισης του συγκεντρωτικού έθνους κράτους, της επικράτησης των αγορών, της πολιτικής αντιπροσώπευσης και του πολέμου.² Η μαρξική θεωρία έφερε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις έννοιες της εκμετάλλευσης, της καταπίεσης και της ταξικής πάλης, ενώ παρείχε τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση και τη μελέτη τους ως κοινωνικών φαινομένων. Ο Μαρξ και οι κλασικοί του μαρξισμού, ωστόσο, δεν επεξεργάστηκαν μια ειδική θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα, τα οποία λογίζονταν πως θα αναπτύσσονταν με την ταξική πάλη, όσο η εργατική τάξη αποκτούσε ταξική συνείδηση και ενισχύονταν η πολιτική και η συνδικαλιστική δράση του οργανωμένου εργατικού κινήματος.³ Παρότι οι θεωρητικές εισφορές του Λένιν για την ανάγκη μιας οργανωμένης πρωτοπορίας που θα προσανατόλιζε θεωρητικά τις εργατικές μάζες, όπως και του Γκράμσι για το πρόβλημα της ιδεολογικής ηγεμονίας της εργατικής τάξης, συνέβαλαν καθοριστικά στον προσανατολισμό της μελέτης για τη συλλογική δράση, δεν αποτέλεσαν αυτοτελείς θεωρίες για τα κοινωνικά κινήματα.⁴ Συνεπώς, μέχρι τη δεκαετία του 1960 τα κοινωνικά κινήματα και η διεκδικητική συλλογική δράση, ως ιδιαίτερα φαινόμενα, έτειναν να μελετώνται ως ζητήματα ψυχικών καταβολών που οφείλονταν στην «κοινωνική παρέκ-

1. Για μια αντιπροσωπευτική περίπτωση αυτών των αναλύσεων βλ. Γιώργος Α. Λεονταρίτης, *Ιουλιανά 1965. Τα άγνωστα παρασκήνια*, Καστανιώτης, 2019.

2. Ο εισηγητής της εννοιολόγησης των κοινωνικών κινήματων Charles Tilly προσδιόρισε την έννοια «κίνημα» ως τη συνισταμένη τριών στοιχείων: διαρκών και οργανωμένων δημόσιων προσπαθειών διατύπωσης συλλογικών διεκδικήσεων ενάντια στις αρχές («εκστρατείες»), χρήσης συνδυαστικών μορφών πολιτικής δράσης που περιλαμβάνουν τη δημιουργία οργανώσεων και συνασπισμών ειδικού σκοπού, δημόσιες συγκεντρώσεις, ολονυχτίες, πομπές, διαδηλώσεις, πορείες, συλλογές υπογραφών, παρεμβάσεις στα ΜΜΕ και διανομή φυλλαδίων («ρεπερτόριο των κοινωνικών κινήματων») αλλά και συντονισμένων δημόσιων επιδείξεων αξιοσύνης, ενότητας, πολυάριθμου και δέσμευσης («επιδείξεις ΑΕΠΔ»), Charles Tilly, *Social movements, 1768-2004*, Paradigm Publishers, 2004, σ. 14-15, 16-37.

3. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα* (τ. Α'), Κριτική, 2001, σ. 310.

4. Sidney Tarrow, *Power in movement* (3η αναθεωρημένη έκδ.), Cambridge University Press, 2011, σ. 16-22· για την επισήμανση πως για τους κλασικούς του μαρξισμού το ζήτημα των κοινωνικών κινήματων αποτελούσε διάσταση του ευρύτερου προβλήματος της ταξικής πάλης βλ. Erik Neveu, *Sociologie des mouvements sociaux* (4η έκδ.), La Découverte, 2005, σ. 34-36.

κλιση», στη «μαζική κοινωνία» και στη «σχετική αποστέρψη». Τυπικότερο μοντέλο αυτής της προσέγγισης ήταν οι θεωρίες της «συλλογικής συμπεριφοράς». Κοινός θεωρητικός άξονας αυτών των αναγνώσεων ήταν η αντιμετώπιση της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων ως μη κανονικών – συχνά ανορθολογικών – φαινομένων.⁵

Τα πρώτα εγχειρήματα θεωρητικής κανονικοποίησης της «μη συμβατικής» πολιτικής συμμετοχής⁶ και της κοινωνικής διαμαρτυρίας στις κοινωνικές επιστήμες ήταν προϊόντα της επιστημολογικής επίδρασης των συγκρουσιακών κύκλων και κινημάτων της δεκαετίας του 1960.⁷ Στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1970 κοινωνικοί επιστήμονες διεκδίκησαν μια νέα ανάγνωση της διαμαρτυρίας και της συλλογικής δράσης, η οποία θα αναιρούσε τις ψυχολογικές (και συχνά με έμφαση στον «ανορθολογισμό») ερμηνείες του «κλασικού μοντέλου».⁸ Η θεωρία της «κινητοποίησης πόρων» (resource mobilization theory) που επεξεργάστηκαν μελετούσε τις συλλογικές διεκδικητικές δράσεις ως αμιγώς πολιτικά φαινόμενα, αποδεχόμενη πως η δυσαρέσκεια αποτελεί σταθερό παράγοντα της κοινωνικής πραγματικότητας, εφόσον οι σύγχρονες κοινωνίες είναι κοινωνίες καταπίεσης και ανισότητας. Συνεπώς, δεν επιδίωκαν να εντοπίσουν ερμηνείες για τα κινήματα στο πεδίο της ψυχολογίας ως αποτελέσματα της απογοήτευσης και της ματαίωσης, αλλά τα μελετούσαν ως πολιτικά φαινόμενα, των οποίων η εμφάνιση εξαρτάται από τους εκάστοτε διαθέσιμους πολιτικούς πόρους και την επιτυχημένη αξιοποίησή τους. Στη βάση αυτής της παραδοχής, η κινητοποίηση πόρων εστίαζε στη μελέτη των προσβάσεων στις ελίτ που

5. Για μια κριτική στο «κλασικό», όπως το περιγράφει ο ίδιος, μοντέλο βλ. Doug McAdam, *Political process and the development of black insurgency, 1930-1970*, The University of Chicago Press, 1982, σ. 5-19· πρότυπο για αυτήν την προσέγγιση θεωρείται η εργασία του Γάλλου αριστοκράτη ιατρού στα τέλη του 19ου αιώνα Gustave Le Bon, *Η ψυχολογία των μαζών* (μετάφρ.: Ι. Χριστοδούλου), Ζήτρος, 2004· αξίζει να επισημανθεί πως ένα έργο τυπικό αυτής της προσέγγισης της περιόδου στο πεδίο της ιστορικής έρευνας αποτελεί το κείμενο του Richard J. Hofstadter, που δημοσιεύτηκε αρχικά το 1964, *Paranoid style in American politics and other essays* (ανατύπωση), Vintage Books, 2008. Όπως υπογράμμισε και ο Jeet Heer, οι εργασίες του Hofstadter άσκησαν σημαντική επίδραση στη σύγχρονη, φιλελεύθερη «αντι-λαϊκιστική» σκέψη, βλ. Jeet Heer, «At liberalism's crossroads. The vexed legacy of Richard Hofstadter», *The Nation*, αναρτήθηκε στον ιστότοπο του εντύπου στις 6 Οκτωβρίου 2020, ανακτήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου 2021, από το <https://www.thenation.com/article/culture/richard-hofstadter-library-america-review>.

6. Η πολιτική συμμετοχή που δεν περιορίζεται στη συμμετοχή στις εκλογικές διαδικασίες και στα κόμματα.

7. Seraphim Seferiades, «1968 as an epistemological catalyst: contentious politics and antinomies in the study of social movements», *Historein*, 2009, 9: 101-115.

8. Ρηξικέλευθη την περίοδο που εκδόθηκε, εξαιτίας της έμφασης στον ορθολογισμό (στα όρια του πραγματισμού) των διεκδικητικών δρώντων, αποτελεί η εργασία του Mancur Olson, *Η λογική της συλλογικής δράσης* (επιμ.: Η. Κατσούλης, μετάφρ.: Δ. Γράβαρης), Παπαζήσης, 1991. Το βιβλίο πρωτοεκδόθηκε το 1965.

έχει το εκάστοτε κοινωνικό κίνημα αλλά και στις στρατηγικές αξιοποίησης αυτών των προσβάσεων από τις οργανώσεις του.⁹

Παρά την αδιαμφισβήτητη συνεισφορά της θεωρίας της κινητοποίησης πόρων στην ανάλυση της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων ως ορθολογικών φαινομένων, στο μοντέλο ασκήθηκε κριτική από την προσέγγιση της «πολιτικής διαδικασίας» (political process theory). Σύμφωνα με την κριτική, η θεωρία κινητοποίησης πόρων εξέταζε αόριστα και μονόπλευρα την έννοια των πόρων: ο ρόλος των ελίτ αναδεικνύεται μεν, δίχως να εξετάζονται οι παράμετροι και οι στοχεύσεις της συμμετοχής τους. Επίσης, τείνει να υποτιμά τους ενδογενείς πόρους των κινημάτων: δεν εστιάζει στο πολιτικό περιβάλλον που αυτά δραστηριοποιούνται και δεν μελετά την ιδεολογία τους, τις ερμηνευτικές πλαισιώσεις που παράγουν και τις ταυτότητες που συγκροτούν. Η θεωρία της πολιτικής διαδικασίας¹⁰ επιχειρήσε να θεραπεύσει αυτές τις δομικές αδυναμίες εστιάζοντας στη διαντίδραση των κινημάτων με τη δομή πολιτικών ευκαιριών και το περιβάλλον: τις αντιθέσεις εντός των ελίτ, τους συμμάχους και τους αντιπάλους, τις προσβάσεις στους θεσμούς, τον ρόλο της κοινής γνώμης και τον μετασχηματισμό των συλλογικών αναπαραστάσεων που διευκολύνουν την εμφάνιση κοινωνικών κινημάτων και δημόσιων διεκδικήσεων.¹¹

Αντίστοιχα, και στην ιστορική επιστήμη πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο οι πολύ σημαντικές και επιδραστικές παρεμβάσεις του ιστορικού E.P. Thompson για τη λαϊκή διαμαρτυρία στην προβιομηχανική Αγγλία. Στον πυρήνα του ενδιαφέροντός του βρίσκονταν η υπεράσπιση της ορθολογικότητας της δράσης του πλήθους των προβιομηχανικών κοινωνιών, η μελέτη των τρόπων κινητοποίησής του και η αποτελεσματικότητα της δράσης του.¹² Συνεπώς, η συμβολή του Thompson στην ιστορική επιστή-

9. Για μια εισαγωγή στην προσέγγιση της κινητοποίησης πόρων βλ. John D. McCarthy & Mayer N. Zald, «Resource mobilization and social movements: a partial theory», *American Journal of Sociology*, 1977, 82: 1212-1241.

10. Σύμφωνα με την ανάλυση του Tarrow, *Power in movement*, σ. 27, τα πρώτα θεμέλια της θεωρητικής παράδοσης της σχολής τέθηκαν στο Charles Tilly, *From mobilization to revolution*, Newbery Award Records, 1978, με τη στοιχειοθέτηση των εννοιών «ευκαιρίες – κίνδυνοι» για τους διεκδικητικούς δράντες και «καταστολή – διευκόλυνση» από την πλευρά των αρχών ως όρους για την κοινωνική κινητοποίηση. Ωστόσο, το μοντέλο προτάθηκε ως επεξεργασμένη θεωρία έπειτα από λίγα χρόνια με την έκδοση του McAdam, *Political process and the development of black insurgency, 1930-1970*.

11. Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα, Νήσος*, 2015, σ. 43-44.

12. Όπου εισάγει και την έννοια της ηθικής οικονομίας (moral economy), E.P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα* (επιμ.: Ν. Ποταμιάνος, μετάφρ.: Γ. Βογιατζής), Εκδόσεις ΕΑΠ, 2020. Το κείμενο δημοσιεύτηκε αρχικά το 1971 ως άρθρο στο περιοδικό *Past & Present*. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Ποταμιάνος, ο όρος «ηθική οικονομία» χρησιμοποιήθηκε ως αντιπαραβολή στον όρο «πολιτική οικονομία» και επιθυμούσε

μη συνομιλούσε με την κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων της εποχής επί του πεδίου της κατάδειξης της ορθολογικότητας της λαϊκής διαμαρτυρίας. Επιπλέον, σηματοδοτούσε τη στροφή του ιστορικού ενδιαφέροντος στις παραδόσεις, στην κουλτούρα και στην πρόσληψη των οικονομικών ανταλλαγών από τα πληβειακά στρώματα, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη του πεδίου της κοινωνικής ιστορίας και στη μελέτη των διαδικασιών μέσα από τις οποίες συγκροτούνται τα κοινωνικά υποκείμενα.¹³ Αντίστοιχα, και η ανάπτυξη της θεωρίας των νέων κοινωνικών κινημάτων στην Ευρώπη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, επηρεασμένη από τα μετα-υλιστικά κινήματα και τις διεκδικήσεις της περιόδου, οργάνωσε την έρευνα γύρω από τη μελέτη ζητημάτων κουλτούρας, ταυτότητας, φύλου κ.ά.¹⁴

Η πολιτισμική στροφή (cultural turn) που πραγματοποιήθηκε στις κοινωνικές επιστήμες συνέβαλε στη μεγαλύτερη ερευνητική έμφαση στην «πλαίσωση» (framing) που επιχειρούν τα κοινωνικά κινήματα και οι συλλογικοί δρώντες και ενσωματώνει παράπονα, συγκινησιακές φορτίσεις, αναπαραστάσεις της πραγματικότητας, εφόσον η σύγκρουση κινημάτων και κυβερνητικών αρχών δεν περιορίζεται «μόνο στον δρόμο αλλά και στη νοηματοδότηση της πραγματικότητας».¹⁵ Σημαντική συνεισφορά στη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας ήταν οι επεξεργασίες του David Snow και των συνεργατών του για τις διαδικασίες «ερμηνευτικής πλαίσωσης» (framing perspective) των διεκδικήσεων.¹⁶ Δηλαδή τις στρατηγικές απόδοσης κοινών ερμηνειών και αναγνώσεων της πραγματικότητας, έτσι ώστε, πρώτον, να νομιμοποιηθεί η ανάληψη κοινής δράσης, δεύτερον, να αδρανοποιηθούν οι αντίπαλοι και, τρίτον, να κερδηθεί η υποστήριξη των παριστάμενων με τη

να καταδείξει πως στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του λαϊκού πλήθους δεν ήταν η εύρυθμη και απρόσκοπτη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς στη μακρά διάρκεια, όπως στην περίπτωση της φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας, αλλά η ρύθμισή της με προτεραιότητα στην πρόσβαση των φτωχών σε επαρκή τρόφιμα και προσιτές τιμές, E.P. Thompson, *Η νητική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18ο αιώνα*, σ. 5-20.

13. Το βιβλίο του E.P. Thompson, *The making of the English working class*, που πρωτοεκδόθηκε το 1963, επηρέασε καθοριστικά την ανάπτυξη του πεδίου της κοινωνικής ιστορίας. Στα ελληνικά εκδόθηκε υπό τον τίτλο *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* (μετάφρ.: Γ. Παπαδημητρίου) από τις εκδόσεις του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς το 2018, με πρόλογο του Αντώνη Λιάκου.

14. Για μια παρουσίαση της εξέλιξης των θεωριών των νέων κοινωνικών κινημάτων βλ. Steven M. Buechler, «New social movement theories», *The Sociological Quarterly*, 1995, 36: 441-464.

15. Tarrow, *Power in movement*, σ. 32.

16. David A. Snow, Rens Vliegthart, Pauline Ketelaars, «The framing perspective on social movements: its conceptual roots and architecture» στο David A. Snow, Sarah A. Soule, Hanspeter Kriesi, Holly J. McCammon (επιμ.), *The Wiley Blackwell companion to social movements* (2η έκδ.), Wiley Blackwell, 2018, σ. 394-410.

χρήση «συνεκτικών ερμηνευτικών σχημάτων που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών».¹⁷

Οι παραπάνω προσεγγίσεις για την ανάλυση της συλλογικής διεκδικητικής δράσης δεν είναι ούτε απόλυτα ομοιογενείς στο εσωτερικό τους ούτε κλειστά θεωρητικά συστήματα. Αντίθετα, πρέπει να κατανοηθούν σε επικοινωνία και σε θεωρητική αλληλεπίδραση. Τη σημαντικότερη προσπάθεια σύνθεσης των διαφορετικών προσεγγίσεων αποτελεί το ερευνητικό πρόγραμμα της συγκρουσιακής πολιτικής (contentious politics) που πρότειναν οι Doug McAdam, Sidney Tarrow και Charles Tilly. Σύμφωνα με τον ορισμό που επεξεργάστηκαν, συγκρουσιακή πολιτική είναι η επεισοδιακή, συλλογική διάδραση ανάμεσα σε διεκδικητικούς δρώντες και στους στόχους τους όταν, πρώτον, τουλάχιστον μία κυβερνητική αρχή είναι διεκδικήτρια, στόχος της διεκδίκησης ή συμμετοχος των διεκδικήσεων και, δεύτερον, οι διεκδικήσεις, εφόσον πραγματοποιηθούν, επηρεάζουν τα συμφέροντα τουλάχιστον ενός εκ των διεκδικητών.¹⁸

Η καινοτομία του προγράμματος, όπως τη συνόψισε ο Lilian Mathieu, δεν είναι τόσο ότι εισάγει μια καινούργια ολιστική θεωρία για την ερμηνεία των συγκρουσιακών φαινομένων όσο ότι παρέχει μια σειρά εννοιολογικών εργαλείων για την προσέγγιση των μηχανισμών και των διαδικασιών τους.¹⁹ Όπως υποστήριξαν οι εισηγητές του προγράμματος, φιλοδοξία τους αποτέλεσε να εισάγουν ένα «δυναμικό, διαδραστικό μοντέλο» για την προσέγγιση της διεκδικητικής κινητοποίησης, το οποίο να μπορεί να εφαρμοστεί σε μια σειρά συγκρουσιακών φαινομένων σε διαφορετικούς τόπους, ιστορικές στιγμές και μορφές σύγκρουσης.²⁰ Πρόθεσή τους αποτελούσε η θεραπεία των αδυναμιών των προηγούμενων θεωριών, όχι μέσω της θεωρητικής αποδόμησης, αλλά της ενίσχυσής τους, μέσα από μια δυναμική και σχεσιακή ανάγνωση των προσεγγίσεών τους. Κατά συνέπεια, οι McAdam, Tarrow και Tilly υπογραμμίζουν:

Αντί να θεωρούμε τις «ευκαιρίες και τους κινδύνους» ως αντικειμενικούς δομικούς παράγοντες, τα εξετάζουμε ως υποκείμενα στην ερμηνεία, [...] αντί να καταδεικνύουμε τις προ-υπάρχουσες

17. David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden, Richard D. Benford, «Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation», *American Sociological Review*, 1986, 51: 464-481.

18. Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of contention*, Cambridge University Press, 2001, σ. 5.

19. Lilian Mathieu, «Des mouvements sociaux à la politique contestataire: les voies tâtonnantes d'un renouvellement de perspective», *Revue française de sociologie*, 2004, 45: 561-580.

20. McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of contention*, σ. 74.

δομές κινητοποίησης, επισημαίνουμε την προσοχή στην ιδιοποίηση των χώρων κινητοποίησης, [...] από το να περιορίσουμε την «πλαισίωση» ως ένα στρατηγικό εργαλείο των ηγετών των κινημάτων, επεκτείνουμε την οπτική μας για την πλαισίωση ώστε να συμπεριληφθεί η διαδραστική κατασκευή των αντιπαραθέσεων ανάμεσα στους διεκδικητές, των αντιπάλων τους, παραγόντων του κράτους, τρίτων μερών και των ΜΜΕ, [...] αντί να περιορίζουμε το πλαίσιο στο ρεπερτόριο δράσης των διεκδικητικών δρώντων, επικεντρωνόμαστε στην καινοτόμα δράση, [...] τέλος, από το να επικεντρωθούμε στις απαρχές ενός συγκρουσιακού επεισοδίου, όπου προηγούμενα αδρανείς πληθυσμοί δραστηριοποιούνται, επικεντρωνόμαστε στη διαδικασία κινητοποίησης γενικότερα.²¹

Στη βιβλιογραφία για την ελληνική περίπτωση υπάρχουν έρευνες που έχουν χρησιμοποιήσει τα εννοιολογικά εργαλεία της συγκρουσιακής πολιτικής²² ώστε να ερμηνεύσουν το ευρύτερο προδικτατορικό δημοκρατικό κίνημα και, όπως επισήμανε ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, «*βοήθησ[αν] τα μέγιστα να διερευνηθούν οι αιτιώδεις διαδικασίες [...] όσο και οι σχέσεις μεταξύ τους*».²³ Η παρούσα συμβολή, για να απαντήσει στα ερωτήματα που ανακύπτουν, αξιοποιεί εννοιολογήσεις και τεχνικές²⁴ από την εργαλειοθήκη της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινήματων, με έμφαση στη δυναμική τους διάσταση, όπως προτρέπει το πρόγραμμα της συγκρουσιακής πολιτικής.

21. McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of contention*, σ. 44-45.

22. Στις εργασίες που μετέχονται τα εργαλεία της συγκρουσιακής πολιτικής για την προδικτατορική περίοδο εντοπίζονται το κείμενο του Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδη, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η “σύντομη” δεκαετία του ’60 ως συγκρουσιακός κύκλος», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του ’60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Καστανιώτης, 2008, σ. 55-77· το Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του ’60. Συλλογική δράση και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*· και το Μιχάλης Μωραϊτίδης, *Το φοιτητικό κίνημα στην Ελλάδα. Πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και συλλογική δράση (1956-1964)* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015.

23. Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του ’60*, σ. 389.

24. Στην εισαγωγή κάθε κεφαλαίου προσδιορίζονται τα ερευνητικά ερωτήματα, η προέλευση των εννοιών και οι τεχνικές που επιστρατεύονται σε σχέση με το ιδιαίτερο ζήτημα στο οποίο εστιάζει το κάθε κεφάλαιο.